

Етюд 13. ЛІТЕРАТУРА В СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Концепція літературної освіти в Україні визначає, що головною метою вивчення літературних творів є виховання творчого читача, формування гуманітарного світогляду, загальної культури, естетичних смаків.

Спрямована на особистість учня, літературна освіта формує його духовно-емоційний світ, моральні цінності та орієнтації, уяву і творче мислення саме за умови, коли в основу вивчення літератури покладені її сутнісні мистецькі особливості.

Кажучи по-іншому, які б методи і прийоми та форми організації навчального процесу з літератури не використовував учитель, успіх роботи визначає його розуміння художньо-естетичної сутності літератури як мистецтва слова. Подібне твердження настільки загальновідоме і так часто повторювалось, що саме сприймання його притупилось, стало звично-буденним. А проте ми нерідко спостерігаємо явище, коли емоційно-особистісні роздуми, сама атмосфера мистецтва на уроці літератури підміняються байдуже-узагальнюючою констатацією певних фактів і відомостей. Як у свій час стверджував відомий методист, учні про Пушкіна знають більше, ніж самого Пушкіна. Іншими словами, сприймання і занурення в духовний світ твору, який тільки й оживає у відгуку душі людини-реципієнта, підміняється розглядом цього світу як об'єктивно-нейтрального, що знаходиться поза чуттєво-емоційним світом людини, яка його сприймає.

Розглянемо приклади. Якщо на уроці хімії вивчається реакція взаємодії води із сірчаною кислотою, то ця взаємодія приведе до утворення мідного купоросу і виділення водню - незалежно від того, як зрозумів її учень, який його настроїв.

Хоче того учень чи не хоче, а сума квадратів катетів завжди дорівнюватиме квадрату гіпотенузи. І це буде саме так. Так було і тоді, коли люди цієї закономірності ще не знали. Але вона в житті світу була і є, її не можна відмінити, позбавити її дії.

Знання про названі явища злу і недобру людину не зроблять доброю, а лагідну і сердечну - ще лагіднішою: світ чисто-людських якостей від цих знань не зміниться, хоча в діях людини недоброї відповідні знання можуть бути використані для досягнення злих задумів.

А тепер порівняємо ці приклади з іншими.

У трагедії В. Шекспіра «Гамлет» є такий епізод: актори ставлять сцени із «Іліади» Гомера. Трагічна доля Гектора, Андромахи, Гекуби викликає сльози глядача. І виникає питання: що йому Гекуба? - А він плаче ...

Так великий Шекспір підкреслив здатність образів мистецтва впливати на духовний світ тих, хто їх сприймає, будити почуття і співпереживання.

У духовний світ нашого сучасника увійшли образи Тараса Шевченка і О. Пушкіна, Лесі Українки і Л. Толстого і багатьох інших українських і зарубіжних авторів. Серед них - і образи моряків-капітанів, створені уродженцем Житомирщини Юзефом Коженювським, що відомий світові як класик англійської літератури Джозеф Конрад.

Його капітани не піддаються стихіям навіть там, де не можна вистояти, залишаються духовно незламними, несуть свою вахту до кінця.

Високим прикладом обов'язку і незламності як виявом духовної краси людської промовляють до учнів «Тайфун» Коженювського, «Біла тиша» Джека Лондона, «Старий і море» Хемінгуей. І промовляють не як теоретичне поняття про духовність чи духовну красу виконаного обов'язку, - а прикладом живої дії, вчинків, поведінки, що будять емоційне ставлення учня до героїв, подій, ситуацій. Нікого не залишають байдужим дії і переконання капітана, що промовляє: «Не можу ж я допустити на судні непорядок, навіть якщо воно йде на дно» (Дж. Конрад. «Тайфун»). Осмислення образів і ситуацій художнього твору відрізняється за своїм характером від осмислення наукових понять і закономірностей.

Якщо наукові поняття і закономірності засвоюються як атрибути буття, явищ, процесів і предметів, що знаходяться поза людиною, читачем, то вчинки, дії героїв, ситуації твору приходять до учня в процесі, що включає в себе уяву зображеного крізь призму досвіду власного життя і викликаного уявою почуття. Він мовби переживає ще одне життя разом з героями твору, «приміряє» до себе їх вчинки, поведінку, життєві позиції, дає їм оцінку; на тлі зображеного автором переосмислює свої вчинки. А відтак осягнення художнього твору - це мовби подорож у духовний світ людей на човнику власної душі, яка то зливається з душею героїв твору, то вступає в суперечку з ними, але в кожному разі розуміння людиною світу і себе у світі людей при цьому стає глибшим і повнішим. Уособлений в образах літератури світ духовних пошуків нації, народу і людства в цілому приходить до учня як результат його роздумів над долею героїв, співчуттів і співпереживань, що збагачують його досвід

почуттів.

З дитинства у світ підростаючої людини приходять казки з її протиставленням добра і зла. Дітям відкривається, що в світі є Кощей Безсмертний і Баба-Яга, а для перемоги над злими силами необхідна мужність народних героїв.

Література змальовує багатство і різноманітність світу людських прагнень і доль. В образах красного письменства втілюються духовні сутності, які відкривають у житті письменники - люди, наділені глибоким баченням радощів і надій, скритих тривог і болей людини. Відкриті ними духовні сутності приходять до читача-учня в образах - носіях цих сутностей. Такими є Ромео і Джульєтта, - висота кохання яких навіки ввійшла в духовну пам'ять людства.

Велич людської душі, осяяної прагненням творити добро і відстоювати правду, знайшла своє втілення в образі Дон-Кіхота Сервантеса. Ім'я його перетворилося в загальну назву романтичної мрії, життєвої непристосованості, доброти і готовності виступити проти будь-якої жорстокості, насильства, несправедливості. Тому й сьогодні романтичних мрійників, відірваних від буденних реалій життя і готових до сміливих виступів за правду і справедливість, називають Дон-Кіхотами.

Люди іноді готові посміятися над ними. Але навіть за цим сміхом відчувається скрита повага і жаль; жаль від того, що такого ідеалу людяності і душевної чистоти у житті сьогодні не зустрінеш. Правда, іноді бувають подібні факти і в реальному житті нашого часу. Можна назвати життєвий подвиг Матері Терези, яка своєю самовідданістю добру і людяності стала для планети символом святого і безкорисливого служіння людям.

Сила землі у зображенні О. Кобилянської здатна пробудити творчий потенціал людини, що прагне добра. Ця сила штовхає на злочин людей нищих, позбавлених духовних прагнень і ідеалів.

Коли сьогоднішній учень слухає урок або повертається додому, грає в футбол чи говорить по телефону, десь поруч, у світі, створеному письменниками, помирає несправедливо звинувачений добрий і чесний Федько-Халамидник;

- сповнений почуття добра і турботи, йде по сіль Климко;

- перетворюється у пропащу силу здатний до добра і творчості Чіпка Варениченко;

- знедолені герої повісті В. Короленка «Діти підземелля» покидають місто, а Вася з батьком-суддею та маленькою Сонєю відвідують бідну могилку Марусі;

- Том Соєр шукає вихід із печери, де він заблукав з

Беккі Тетчер;

– карає себе докорами сумління за скоєний злочин
Родіон Раскольников;

– зброєю ворога підбиває танк герой Івана Багряного «Огненне коло» і знаходить у ньому вбиту ним свою кохану дівчину...;

– зустрічається з льотчиком Маленький Принц і сумує за тією єдиною квіткою, яку залишив на своїй маленькій планеті;

– втрачає надію на щастя Лукаш, і під негодою осені зникає Мавка ... Цей ряд можна продовжувати і продовжувати.

Але прикладів уже цілком досить, щоб зробити деякі висновки.

Образи, що згадані вище, створені уявою, фантазією авторів. Не було у світі ні Федька-Халамидника, ні Климка, ні Тома Соєра, ні Лукаша і Мавки, як і тисяч інших образів літератури, що приходять у життя читача з художніх творів. Але ці образи входять у духовний світ людини-читача, будять думку і почуття, заставляють плакати і сміятися, стають джерелом власних думок і неспокою - переживання тривоги за їх долю, радості від їх успіхів. Сприйняті учнями, читачами взагалі, вони стають реаліями духовного життя світу, об'єктивними носіями певних духовних сутностей, уявлень та ідеалів.

Відомо, що Д. Дефо створив свого Робінзона на основі повідомлень про матроса Селькірка, який кілька років прожив на безлюдному острові. Але образ Робінзона - це більша духовна реальність, ніж згаданий дійсний факт, він несе більший смисл людяності і добра, ніж реальний факт повідомлення про випадок із моряком. Образ Робінзона несе духовну правду, відкриту письменником. Література не копіює життя, вона відкриває духовні сутності світу, які виражають створені письменниками образи, деталі, ситуації.

Як показує Короленко в «Дітях підземелля», сім'я судді матеріально забезпечена повністю. Але горе, що до них прийшло, - смерть матері Васі та Соні і дружини судді - не зблизила, а роз'єднала членів родини: видно, не було в них духовної єдності, і батько - суддя не довіряє синові, звинувачує його в байдужості, у забутті пам'яті матері.

А зустріч хлопчика із знедоленими людьми, які змушені жити в підземеллі часовні на кладовищі, стала для нього порятунком від моральної самотності.

І коли в сім'ї знедолених помирає маленька Маруся і батько Васі відкриває здатну на біль і співчуття справжню душу свого сина, - у сім'ю судді приходять те взаєморозуміння, без якого не буває добра і щастя. Так навіть втрата, біль несуть не тільки горе, а й збагачують душу гірким досвідом пізнання людини, в якому народжується душевна мудрість.

Не матеріально забезпечена сім'я судді збагатила

знедолених дітей підземелля, а, навпаки, родина знедолених і бездомних людей, у якій жило високе багатство людяності і любові, в хвилину горя свого і, може, навіть горем своїм внесла у сім'ю судді той подих довіри і любові, без яких ніколи не буває людського щастя. В цьому глибокий і безсмертний смисл, який несе

повість

В.Г. Короленка.

І відкривати учням саме й треба цей смисл, а не міркувати, чи стане Вася суддею, ким буде Валек і т.д. - автор написав не про це. На жаль, іноді вивчення твору носить інформативно-повідомляючий характер про події і факти з життя героїв. Сприйнята як проста констатація певних відомостей про твір, така інформація не розкриває духовного смислу, що несуть образи письменника і їх долі, і тоді урок перестає бути уроком мистецтва, що збагачує духовний світ учнів, будить думку і почуття. А саме для того, щоб слово письменника сприймалось у всьому своєму багатстві, необхідно уловлювати у створених словом образах те невловиме, узагальнене, але не назване прямо, що здатний передати тільки художній текст. Якщо нема романтики мрії, уяви, здивування і співчуття, якщо серце спить, твір перестає сприйматись як мистецтво.

Якщо математична освіта полягає у формуванні здатності розуміти величини, кількісні відношення та просторові форми, то математичний розвиток людини можна розглядати як результат і рівень сформованості здатності аналізувати, досліджувати відповідні відношення та форми, робити необхідні обрахунки. За аналогією з цим, враховуючи ряд наведених вище прикладів, можна підкреслити, що літературна освіта має визначатись не просто тим, щоб запам'ятати відомості про авторів, їх біографію і назви творів, хоч має значення і це. Вона покликана, опираючись на досвід духовного сприйняття, що його несуть вивчені програмові твори, навчити учнів відкривати духовний смисл подій і вчинків людей, те, що виражають художні образи самостійно прочитаних книг, розуміти мову образів природи; радіти народженню нового дня, відчувати прощальний сум, що звучить у криках відлітаючих птахів, розуміти добре і зле у вчинках і поведінці людей.

Існує глибока таїна зв'язку долі людської і образів світу. Не кожному дано її відчути. Не кожен чує схлипи осіннього вітру, чекання замерзлої землі, над якою зібралися снігові хмари. А хто відчує, той розуміє мову Всесвіту, якою промовляє Бог. Тому й кажуть: справжній Божою милістю поет. Кажуть про поетів. Але справжній, Божою милістю поет - це й той, хто хоч нічого і не написав, але розуміє мову природи, мову стихій, німу мову душі

іншої людини, у якої радість або горе, - відчув і прийшов на допомогу, коли ця допомога потрібна, прийшов, хоч і не просили, - бо поезія душі - це поезія естетичної і моральної - ширше - поезія духовної людяності, якої не може виховати ні запам'ятання формул і дат, ні знання будь-яких відомостей про світ. Ця поезія формується з допомогою почуттів, естетичними, художніми засобами мистецтва, роздумами над долею героїв, уявою і переживанням людини, що читає, уявляє, співчуває, думає, плаче і сміється.

Це саме й здатна творити в душі учнів література як шкільний предмет. В «Алхіміку» Пауло Коельо є слова, що вже нами згадувались: «Всевишній створив цей світ для того, щоб люди крізь видиме прозрівали духовне ... Ти в пустині значить, занурся в пустиню. Вона, як і все, що існує на Землі, допоможе тобі зрозуміти світ. Немає потреби розуміти всю пустиню - однієї піщинки досить для того, щоб побачити всі чудеса творіння.

- А як же мені зануритись у пустиню?

- Слухай своє серце. Йому зрозуміле все на світі, бо воно зріднене з душею світу»¹...

Літературна освіта - саме й спрямована на формування вміння слухати своє серце, на розвиток чуйності, почуттів, душевності, сердечності людини, її уваги до всього, що існує на планеті Земля.

Вона в тому, щоб сприйняти відкриті в авторських образах сутності, які повинні стати для учня орієнтирами духовного життя, як стали освітніми орієнтирами для хіміка закон збереження речовини, для фізика закон руху, для біолога - суть фотосинтезу і т.д.

Але сприйняття і розуміння уже відкритих духовних сутностей ще не визначає рівня літературної освіти. Вона і в тому, щоб дивитися на світ здатними до естетичного бачення очима і відкривати в ньому ту суть, яку виражає вчинок, подія, поведінка, позиція людини. В такому естетичному прозорінні випускник школи не може не бути вимогливим до своєї духовної сутності - як людини, буде здатним бачити духовний примітивізм і духовну висоту людей, з якими йому доводиться спілкуватися в школі, а потім і в усіх дорогах життя.

Таке естетичне прозоріння, якщо його досягти, має стати запорукою добра і правди в прагненнях і діях людини, духовної мети в житті, а відтак у ньому має злитись в один потік естетичне і етичне - як дві споріднені категорії людської духовної культури.

---

¹ Коельо Пауло. Алхимик. - К.: София, 2003. - С.62.

А початком, першою сходинкою такого естетичного розвитку має стати духовне сприйняття природи. У Віталія Біанкі є глибокі слова з цього приводу: «Рослини і тварини, ліси і гори і моря, вітри, дощі, зорі – весь світ навколо нас говорять з нами всіма своїми голосами ... Багато серед нас людей .. , які жадібно слухають голоси лісу і моря, шум вітру і спів птахів. І безслівна мова їх породжує у душі таких людей смутні спогади про той далекий час, коли ми самі були землею ... Щиро відкритими очима вони дивляться на світ ... , і все, що він розповідає їм, перекладають на нашу людську мову ... Ці люди-поети, що так само добре розуміють безслівну мову стихій, як і німу мову людської душі»².

Ці слова перегукуються з наведеною вище думкою із «Алхіміка» Пауло Коельо і підкреслюють висловлену тут позицію про те, що основою основ літературної освіти має бути естетичний, духовний розвиток учня, його здатність у картинах природи, в образах мистецтва, намірах і вчинках людей відкривати вираження певної сутності, що є внутрішнім, духовним змістом картини, образу, вчинків, поведінки, людського характеру і т.д. Формуванню цієї здатності мають бути підпорядковані всі види роботи на заняттях з літератури, всі уміння і знання, передбачені сучасними програмами з літератури.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ДО РОЗДІЛУ:

1. Коельо Пауло. Алхимик. - К.: София", 2003. - 206 с.
2. Бианки Виталий. Собрание сочинений в четырех томах Том 1. Рассказы и сказки. - Л.: Детская литература. 1972. -399 с.
3. Парандовский Ян. Алхимия слова. - М.: Издательство «Правда», 1990. - 656 с.
4. Гей Н. Художественности литературы. Поэтика. Силь. - М.: Наука, 1975. - 472 с.
5. Слоновьська Ольга. Слід неволімого Протея. - Івано-Франківськ: Плай – Коломия: Вік, 2006. – 688 с.

---

² Бианки Виталий. Собрание сочинений в четырех томах, Том 1. Рассказы и сказки. - Л.: Детская литература. 1972. - С.6.